

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

سرشناسه:	میرزایی، کوثر؛ ۱۳۶۴ -
عنوان و نام پدیدآور:	معرفت دینی در عیار عقلانیت و حقانیت «تبیینی براساس واقع‌گرایی هستی‌شناختی و واقع‌گرایی معرفت‌شناختی» / کوثر میرزایی؛ نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها و معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی.
مشخصات نشر:	قم: دانشگاه معارف اسلامی، انتشارات، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری:	۲۰۰ ص.
شابک:	978-622-5358-10-2
فروست:	مجموعه مبانی نظری اسلام؛ ۷۷
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
موضوع:	عقل‌گرایی (اسلام)
موضوع:	واقع‌گرایی
موضوع:	عدالت (کلام)
موضوع:	هستی‌شناسی
موضوع:	شناخت (فلسفه)
شناسه افزوده:	دانشگاه معارف اسلامی. انتشارات
شناسه افزوده:	نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها (دانشگاه معارف اسلامی). معاونت پژوهشی
رده‌بندی کنگره:	BP۲۲۹/۲
رده‌بندی دیویی:	۲۹۷/۴۸۱۲
شماره کتاب‌شناسی ملی:	۹۰۷۱۱۵۳

استاد محترم و دانشجوی عزیز

خواهشمند است با ارائه دیدگاه‌های خود ما را در رفع نواقص و ارتقای کتاب یاری بخشید.

شماره تلفن گروه «مبانی نظری اسلام»: ۰۲۵ - ۳۲۱۱۰۳۶۶

صندوق پستی: ۶۱۷۳ - ۳۷۱۵۵

پست الکترونیکی: andishe@maaref.ac.ir

معرفت دینی

در عیار عقلانیت و حقانیت

«تبیینی براساس واقع‌گرایی هستی‌شناختی و واقع‌گرایی معرفت‌شناختی»

کوثر میرزایی

دانشگاه امام صادق

مجموعه مبانی نظری اسلام

۷۷

معرفت دینی در عیار عقلانیت و حقانیت
«تبیینی براساس واقع‌گرایی هستی‌شناختی و واقع‌گرایی معرفت‌شناختی»

نویسنده: کوثر میرزایی

نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها

معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی

بازبین‌نهایی: حسین ثنائی

صفحه‌آرا: سعید نائینی

ناشر: انتشارات دانشگاه معارف اسلامی

نوبت چاپ: اول، ۱۴۰۱

شمارگان: ۵۰۰ نسخه / قیمت: ۶۰/۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸ - ۶۲۲ ۵۳۵۸ - ۱۰ - ۲

کلیه حقوق محفوظ است

مراکز پخش:

■ دانشگاه معارف اسلامی: قم، بلوار جمهوری اسلامی، بین کوچه ۴ و ۶، تلفن: ۳۲۱۱۰۳۱۶

■ دفتر نشر معارف: قم، خیابان شهدا، کوچه ۳۲، شماره ۳، تلفن و نمابر: ۳۷۷۴۰۰۰۴

پایگاه اینترنتی: www.maaref.ac.ir

نشانی الکترونیکی: andishe@maaref.ac.ir

سخن آغازین

همه مکاتب الهی و بشری، خود را برخوردار از صفت صدق و حقانیت معرفی می‌کنند. ناگفته پیداست که لازمه این ادعا، ارائه راه و رسم و معیارهای تشخیص صدق گزاره‌ها و آموزه‌ها از سوی هر مکتب است. آیین اسلام، نظامی و حیانی است که در نخستین گام، مخاطب خود را به درک حقیقت و کشف صدق و حقانیت گزاره‌های خویش دعوت می‌کند. چندانکه در متن آیات قرآن، بیش از هفتصد مرتبه مفاهیم هم‌خانواده با علم و عقل و حق و برهان و ... ذکر شده است. این مفاهیم در متن روایات و سیره معصومین علیهم‌السلام، به مراتب و بسیار بیش از تعداد مذکور در آیات قرآن است. اندیشمندان مسلمان، به پیروی از تعالیم و راهبری‌های معرفتی پیشوایان معصوم علیهم‌السلام، با تأملات عقلی و عرفانی در فرهنگ قرآن و سنت و مجاهدت‌های علمی و تحلیل‌های دامنه‌دار علمی، راه‌ها و معیارهای مختلف عقلی، قرآنی و روایی را در کشف ابعاد مختلف صدق و حقانیت معارف اسلام را سازمان داده و به نسل‌های پس از خود و همه حقیقت‌جویان و معرفت‌اندوزان ارائه کرده‌اند.

امروزه اصطلاح «عقلانیت» در ادبیات دین‌شناسی و دین‌پژوهی مجامع علمی، رواج و شهرت بالایی دارد. در این میان معانی مختلف و پرشماری از این واژه ارائه شده است. یکی از ابعاد زیرساختی دستیابی به صدق، حقانیت و عقلانیت آموزه‌ها و معارف اسلام، که امروزه به‌عنوان یک دانش مستقل و کارآمد نمایان شده، معرفت‌شناسی است. این دانش، موظف به ارائه راه تعریف صدق و اثبات صدق معرفت‌های ممکن‌التحصیل برای انسان، از جمله معرفت دینی است. معرفت‌شناسی

در دوره‌های متقدم اسلامی، در ضمن آثار و مباحث مختلف عقلی و نقلی منطوی بوده و بر حسب مورد، از کارآمدی‌های آن بهره‌برداری می‌شد؛ اما پس از آثار مرحوم علامه طباطبایی، از جمله *اصول فلسفه و روش رئالیسم* این دانش استقلال و گستره‌ای چشمگیر یافته و به‌طور جدی وارد در عرصه دین‌شناسی و دین‌پژوهی گشت و وظیفه تبیین و اثبات معرفت‌های بشری، از جمله معرفت دینی را عهده‌دار شد.

دستیابی به صدق و حقانیت معارف اسلام، با استفاده از ضوابط مندرج در این دانش، روندی روشن داشته و در دو مسئله مهم معرفت‌شناختی، یعنی چیستی صدق و اثبات صدق تبلور دارد. مسئله نخست، تعریف و تبیین صدق را با نظریه «مطابقت با واقع» بر عهده دارد و مسئله دوم راه و معیار اثبات معرفت را با نظریه «مبنای‌گرایی» تأمین می‌کند. این ساختار و کارکرد مبانی و دلایل مندرج در این نظام معرفتی، با عنوان «واقع‌گرایی» در حکمت اسلامی، دست‌کم در جنبه‌های هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و زبان‌شناختی نام‌بردار است.

اثر حاضر حاصل تلاش محققانه سرکار خانم کوثر میرزایی است که کارکرد «عقلانیت» به معنای جاری در حکمت اسلامی را در تبیین و اثبات حقانیت و صدق معارف اسلامی ارائه کرده است. این کوشش علمی قابل تقدیر، گرچه آثار مشابه یا مرتبطی دارد؛ اما با لحاظ تمرکز بر مفهوم عقلانیت و ارائه فشرده و نسبتاً جامع از روند ارزیابی و کشف حقانیت معارف اسلام در یک اثر مستقل، پژوهشی نسبتاً نوین به‌شمار می‌آید.

معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی ضمن تقدیر از زحمات محقق ارجمند و مسئلت توفیق روزافزون برای ایشان در عرصه‌های علمی و پژوهشی، از همه همکارانی که در تولید این اثر یاری‌گر بودند، از جمله جناب حجت‌الاسلام دکتر نبویان دبیر محترم گروه پژوهشی مبانی نظری اسلام و نیز جناب آقای دکتر پرهیزکاری، مدیر محترم برنامه‌ریزی و تدوین متون و نیز جناب آقای دکتر روحانی مدیر محترم امور پژوهشی و همکاران آماده‌سازی متون تشکر و توفیق ایشان را از خدای منان مسئلت می‌کند.

معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی

فهرست مطالب

پیشگفتار ۱۳

فصل یکم: مباحث مقدماتی

(۷-۴۰)

درآمد ۱۷

پیشینه سخن از عقلانیت دین ۱۹

مفاهیم اصلی پژوهش ۲۴

۱. عقل ۲۵

یک. معنای عقلانیت ۲۹

دو. نسبت عقلانیت و غیرعقلانیت ۳۲

سه. انواع عقلانیت ۳۳

۲. حقانیت ۳۶

۳. اسلام ۳۸

۴. معرفت دینی ۴۰

فصل دوم: کاربریست عقلانیت در تبیین حقانیت معارف اسلام

(۴۱-۱۱۴)

مقدمه ۴۱

- تئوری «مطابقت با واقع»..... ۴۲
۱. پیشینه تئوری مطابقت با واقع..... ۴۶
- یک. پیشینه تئوری مطابقت با واقع در فلسفه غرب..... ۴۷
- دو. پیشینه تئوری مطابقت با واقع در فلسفه اسلامی..... ۴۹
۲. تفصیل تئوری مطابقت با واقع..... ۵۲
۳. زیربناهای تئوری مطابقت با واقع..... ۵۴
۴. ارکان تئوری مطابقت با واقع..... ۵۶
- یک. موصوف صدق..... ۵۶
- دو. صدق ساز..... ۵۸
- سه. نسبت مطابقت..... ۶۰
۵. بررسی واقع و نفس الامر در انواع قضایا..... ۶۱
۶. اشکالات مطرح علیه نظریه مطابقت با واقع..... ۶۴
- اشکال نخست: وجود ابهام در معنای مطابقت..... ۶۴
- اشکال دوم: مستلزم دور بودن..... ۶۶
- اشکال سوم: عدم جامعیت نظریه مطابقت..... ۶۸
- اشکال چهارم: ثبات صدق و تغییر واقع..... ۷۱
- اشکال پنجم: تسلسل در تطابق..... ۷۲
- اشکال ششم: عدم ملاک مشخص در قضایای ارزشی..... ۷۴
- اشکال هفتم: پارادوکس دروغ گو..... ۷۶
- ابعاد واقع گرایی معارف اسلام..... ۷۹
۱. تعریف واقع گرایی (رنالیسم)..... ۸۰
۲. واقع گرایی «هستی شناختی» معارف اسلام..... ۸۳
- یک. هستی شناسی معرفت دینی..... ۸۴
- دو. چیستی واقع گرایی در معرفت..... ۸۹
۳. واقع گرایی معرفت شناختی معارف اسلام..... ۹۱
۴. واقع گرایی زبان شناختی معارف اسلام..... ۹۳

۹۳	یک. واقع‌نمایی زبان دین .....
۹۶	دو. واقع و نفس‌الامر در گزاره‌های اخباری و توصیفی .....
۹۷	سه. ادله عقلی واقع‌نمایی زبان دین .....
۹۹	چهار. واقع‌نمایی معارف اسلام .....
۱۱۱	پنج. ملاک صدق و کذب قضایای اخلاقی و حقوقی .....
۱۱۲	شش. واقع‌گرایی معارف فقهی .....
۱۱۳	نتیجه‌گیری .....

فصل سوم: کاربست عقلانیت در اثبات حقانیت معارف اسلام

(۱۱۵ - ۱۶۶)

۱۱۵	مقدمه .....
۱۱۷	تئوری مبنا‌گرایی .....
۱۱۹	پیشینه تئوری مبنا‌گرایی .....
۱۱۹	۱. پیشینه ملاک معرفت در فلسفه غرب .....
۱۲۰	یک. عقل‌گرایی .....
۱۲۲	دو. تجربه‌گرایی .....
۱۲۴	۲. پیشینه ملاک معرفت در فلسفه اسلامی .....
۱۲۶	معیار معرفت صادق از منظر اهل‌بیت (علیهم‌السلام) .....
۱۲۷	مبنا‌گرایی عقلانی .....
۱۲۷	۱. ساختار مبنا‌گرایی .....
۱۲۹	۲. لزوم گزاره‌های پایه .....
۱۳۱	۳. دیدگاه‌های مختلف مبنا‌گرایی .....
۱۳۱	یک. مبنا‌گرایان تجربه‌گرا .....
۱۳۲	دو. مبنا‌گرایان عقل‌گرا .....
۱۳۲	۴. وجه اشتراک مبنا‌گرایان .....
۱۳۴	۵. انواع علوم .....

- یک. چیستی بدیهی ۱۳۵
- دو. ملاک بدهت ۱۳۶
- سه. انواع بدیهی ۱۳۷
- چهار. چگونگی صدق بدیهیات اولیه بر واقعیات خارجی ۱۳۹
- پنج. خطاناپذیری بدیهیات ۱۳۹
۶. استدلال بر میناگرایی ۱۴۴
- استدلال علامه طباطبایی ۱۴۴
- اثبات حقانیت معارف اسلام بر اساس تئوری میناگرایی ۱۴۷
۱. اثبات هستی‌شناسانه معارف اسلام بر اساس میناگرایی ۱۴۸
۲. اثبات معرفت‌شناسانه معارف اسلام بر اساس میناگرایی ۱۵۰
- یک. معارف اعتقادی ۱۵۰
- دو. معارف علمی ۱۵۴
۳. اثبات دین‌شناسانه معارف اسلام بر اساس میناگرایی ۱۵۵
۴. اصول مورد نیاز در فهم قضایای دینی ۱۵۷
- یک. حکمت الهی ۱۵۸
- دو. لطف الهی ۱۶۱
- سه. الزامات حکمت و لطف الهی ۱۶۱
- چهار. اثبات معاد ۱۶۴
- پنج. حکمت الهی، مبنای معاد ۱۶۵
- نتیجه‌گیری ۱۶۶

فصل چهارم: ارزیابی نقش عقلانیت در حقانیت معارف اسلام

(۱۹۴-۱۶۷)

- مقدمه ۱۶۷
- الف) ارزیابی از طریق اصل الواقع (هستی‌شناسانه) ۱۶۹
- ب) ارزیابی از طریق اصل بدهت (معرفت‌شناسانه) ۱۷۴

عقل منبع یا ابزار.....	۱۷۴
نتایج حجیت عقل به‌عنوان ابزار.....	۱۷۶
نتایج حجیت عقل به‌عنوان منبع.....	۱۷۷
۱. اعتقادات.....	۱۷۷
یک. عقاید خردبنیاد.....	۱۷۷
دو. عقاید شریعت بنیاد.....	۱۷۸
سه. عقاید چند بنیادی.....	۱۷۸
۲. احکام.....	۱۷۹
یک. کشف استقلالی تام.....	۱۷۹
دو. کشف استقلالی غیر تام.....	۱۷۹
۳. اخلاق.....	۱۸۰
یک. کارکرد «عام» و مشترک عقل.....	۱۸۴
دو. کارکردهای «خاص».....	۱۸۹
سه. کاربست عقل با استفاده از اصل حکمت.....	۱۹۰
نتیجه.....	۱۹۳

منابع و مأخذ

(۱۹۵-۲۰۰)

پیشگفتار

آموزه‌ها و معارف وحیانی قرآن و سنت معصومین علیهم‌السلام، فراراه حیات بشریت نورافشانی کرده و مسیر کمال و سعادت حقیقی و ابدی انسان را به او می‌نمایانند. کوشش‌ها و مجاهدت‌های اندیشمندان، حکما، مفسران و دانشمندان مسلمان ذیل معارف اسلام، در آثاری مبسوط و متنوع تبلور یافته و با توجه به تقاضای فطرت حق طلب و کمال جوی انسان راه و رسم کشف حقانیت و صدق معارف اسلام را ترسیم می‌کند.

معرفت به حقایق دینی، امری دارای مراتب است. هر شخصی به اندازه همت و ظرفیت‌های معرفتی و عملی خود نسبت به حقایق ثابت و ابدی دین، آگاهی می‌یابد و این آگاهی مهم‌ترین عنصر و رکن کمال و سعادت اوست. آنچه در این میان سرنوشت‌ساز است، حق و صادق دانستن معارف اسلام و گام‌نهادن در مسیر کشف و تبیین و اثبات حقانیت و صدق این آموزه‌ها و معارف وحیانی است.

امروزه مطالعات تحلیلی ناظر به ادیان، از جمله اسلام، منظومه و مجموعه‌های مختلفی را سامان داده که در نگاهی کلی، مفهوم دین‌شناسی و دین‌پژوهی بر آن اطلاق می‌شود. اصطلاح «فلسفه دین» یا «کلام جدید» نیز برگرفته از همین مجموعه‌ها هستند و براساس گرایش‌ها، رویکردها و مبانی

مورد تأکید هر گروه یا هر محقق، ماهیت‌هایی مختلف اعم از درون‌دینی، برون‌دینی، عقلی، نقلی، شهودی، تحلیلی و ... دارند. یکی از علومی که در عرصه دین‌پژوهی نقش کلیدی داشته و همه‌گرایش‌ها و رویکردهای رایج در این عرصه بدان نیازمند بوده و به تناسب آرمان و هدف خود از آن بهره‌برداری می‌کنند، معرفت‌شناسی است. این دانش نه‌تنها در قامت دانش موظف به کشف صدق و کذب معرفت‌های بشری، بلکه علمی قادر بر ارائه معیار ارزیابی گزاره‌ها و آموزه‌های دینی نیز ظاهر شده است. معرفت‌شناسی دینی، یکی از علوم رایج امروزی است که در قلمرو دین‌پژوهی اسلامی، تعریف صدق و راه اثبات صدق معارف اسلام را برعهده دارد. این دانش که آثار مختلف مستقل را به خود اختصاص داده، در صدد است، آنچه را در متن منابع فرهنگ اسلامی به‌عنوان آموزه‌های منبعث از وحی وجود دارد، با وصف صدق و حقانیت به مخاطبان و محققان ارائه، تبیین و اثبات نماید. لازمه این امر، داشتن مبانی، دلایل، روش‌ها و کارکردهای دقیق عقلی است. حکمای اسلامی، با تفضن به این استلزام به سازمان‌دهی تحقیقات دامنه‌دار خود برگرفته از اصول و کلیات مندرج در قرآن و سنت پرداخته و با به خدمت آوردن عقل و توانایی‌های تحلیلی ذهن و فاهمه و عقل انسانی، اصول، مبانی، قواعد و دلایلی برای کشف و اثبات وصف حقانیت و صدق معارف دین را یافته و در سازمان آثار و آموزش‌های خود در گذر قرون متمادی، ارائه کرده‌اند.

معرفت‌شناسی دینی در حکمت اسلامی، وظیفه یادشده را با دو نظریه بر عهده گرفته است. تعریف صدق معرفت دینی، در معرفت‌شناسی دینی اسلامی، به معنای انطباق آموزه‌ها و گزاره‌ها این دین با واقعیت است. به عبارت دیگر، معرفت‌شناسی اسلامی، در صدق معرفت دینی، بر نظریه مطابقت با واقع تکیه دارد. معرفت‌شناسی دینی در حکمت اسلامی، در گام بعد، یعنی اثبات صدق و حقانیت گزاره‌ها و آموزه‌های اسلام، بر نظریه مبنانگرایی عقل‌گرایانه تکیه دارد.

یعنی بر آن است که معیار حقانیت و صدق گزاره‌های اسلام، به تکیه و انتهای آنها بر بدیهیات عقلی است؛ البته ممکن است یک آموزه یا گزاره فرهنگ اسلامی، با چندین واسطه به بدیهیات عقلی منتهی و مبتنی گردد.

نوشتار حاضر که براساس یک دغدغه علمی و پژوهشی و با مراجعات و استفاده از منابع مختلف حکمت و فرهنگ اسلامی سامان یافته است، در صدد است فرایند ابتدای آموزه‌ها و معارف و حیانی اسلام، در قالب‌های مختلف اخباری و انشایی و انواع مختلف اعتقادی و اخلاقی و فقهی، را در سازمانی منطقی و براساس روش و ضوابط جاری در معرفت‌شناسی اسلامی ارائه نماید.

این پژوهش در چهار فصل تدوین یافته است. فصل نخست، مباحث مقدماتی از جمله کلیات و مفاهیم اصلی را دربردارد. فصل دوم، به کارکرد عقلانیت در تبیین حقانیت معارف اسلامی اختصاص یافته است. در این فصل، محور مباحث نظریه «مطابقت با واقع» است که وظیفه تعریف صدق گزاره‌های دینی، همچون انواع و اقسام دیگر معرفت‌های بشری را برعهده دارد. فصل سوم به کارکرد عقلانیت در اثبات حقانیت معارف اسلامی پرداخته است. این فصل با تکیه بر نظریه مبنای عقل‌گرایانه، فرایند تکیه نهایی گزاره‌های دینی بر بدیهیات را به عنوان مسیر اثبات صدق این گزاره‌ها شرح داده است.

فصل چهارم، فصل پایانی این تحقیق است که پس از فراغت از ترسیم دو مسیر تبیین و اثبات حقانیت معارف اسلام با استفاده از دو نظریه واقع‌گرایی و مبنای‌گرایی، به ارزیابی این فرایند می‌پردازد. در این بخش معیار نهایی ضرورت عقلی و ارتباط قطعی دو نظریه با مبانی بنیادین، از جمله اصل «الواقع» است. این اصل، همانند اصل استحاله اجتماع نقیضین، از چندان استحکام و اعتباری برخوردار است که نه تنها توان اثبات مدعیات منتهی به خود را دارد، بلکه منکر آن نیز ناچار از پذیرش آن است. مگر آنکه در مسیر سفسطه‌گرایان و انکارمندانده سیر کند.

آنچه در این عرصه در توان نویسنده بوده در قالب این اثر تبلور یافته، به امید این که سرآغازی بر تحقیقات و تعمق‌های بیشتر در متن معارف و حکمت اسلامی باشد. نگارنده، با خضوع و شکر به درگاه حق تعالی در توفیق به تدوین این اثر و مسئلت عنایت الهی و توجه خاندان عصمت و طهارت علیهم‌السلام، چشم‌به‌راه پیشنهادهای و راهنمایی‌های راهگشا و سازنده محققان و فرهیختگان علاقه‌مند به معارف قرآن و اهل بیت علیهم‌السلام است.

کوثر میرزایی
تابستان ۱۴۰۱